

LEERPLAN

DUIJS

(algemeen vak - lestijd: 1 à 2 uur per week)

Secundair Onderwijs - IIIde graad - Studierichting Rudolf Steinerpedagogie

ingediend door: Federatie van Rudolf Steinerscholen in Vlaanderen vzw
lid van de European Council of R. Steiner-Waldorf Schools
p/a Kasteellaan 54
9000 Gent
09/233 04 06

datum: 28 februari 1998

Inhoud

1. Beginsituatie	2
2. Doelstellingen	3
2.1. Algemene doelstellingen	3
2.2. Leerplandoelstellingen	4
2.2.1. Luistervaardigheid.....	5
2.2.2. Leesvaardigheid.....	5
2.2.3. Gespreksvaardigheid	6
2.2.4. Schrijfvaardigheid	7
2.2.5. Grammatica	7
2.2.6. Kennis van land en volk	8
3. Leerinhouden.....	9
3.1. Taalhandelingen en woordenschat	9
3.2. Lectuur	9
3.3. Grammatica.....	10
3.4. Klank, ritme en intonatie.....	11
3.5. Schrijven	11
4. Methodologische wenken	12
4.1. Evaluatie	12
4.2. Minimale materiële vereisten	12
5. Bibliografie	13
5.1. Basiswerken.....	13
5.2. Werken voor antroposofische verdieping.....	13
5.3. Enkele nuttige adressen.....	14

1. Beginsituatie

Aangezien er in de Rudolf Steinerscholen twee varianten bestaan met betrekking tot het vak Duits (zie leerplan Duits tweede graad), is het evident dat er een verschil zal bestaan tussen de voorkennis van leerlingen die de intensieve variant hebben gevolgd en die van leerlingen die de andere variant hebben gevolgd. Variant A gaat uit van twee uur Duits per week vanaf het eerste jaar van de tweede graad; variant B gaat uit van één uur Duits per week vanaf het tweede jaar van de tweede graad. Ook in de derde graad bestaat dit verschil: twee uur per week voor variant A, één uur per week voor variant B.

Leerlingen die variant A hebben gevolgd, zijn reeds in staat moeilijkere teksten te begrijpen, zowel mondeling als schriftelijk. Ze hebben reeds heel wat spreekvaardigheid verworven en kunnen eenvoudige teksten schrijven. Qua grammatica zijn ze reeds vertrouwd met het naamvallensysteem, de zwakke en sterke werkwoorden en de persoonlijke voornaamwoorden. Leerlingen die variant B hebben gevolgd, kunnen eenvoudige teksten begrijpen, zowel mondeling als schriftelijk. Hun spreekvaardigheid beperkt zich meestal nog tot klassikale oefeningen en qua grammatica kennen zij reeds de verbuiging van het lidwoord en de vervoeging van de zwakke werkwoorden.

Leerlingen die nog geen Duits hebben gehad (bv. leerlingen die uit een andere school in de Steinerschool instromen), zullen ongetwijfeld een forse inspanning moeten doen om hun achterstand in te halen. Bij de aanname van deze leerlingen moet met de leraar Duits overlegd worden op welke manier dit inhaalmanoeuvre moet gebeuren. Vooral voor scholen met variant A moeten leerlingen tegen Kerstmis het grootste deel van hun achterstand hebben ingehaald, willen zij kans maken op gunstig resultaat.

2. Doelstellingen

2.1. Algemene doelstellingen

Wer nicht fremde Sprachen spricht, weiß nichts von seiner eigenen. (J.W. Goethe)

Het onderwijs van vreemde talen in de Rudolf Steinerpedagogie legt de nadruk op de taal als cultuurfenomeen. Vooral in de poëzie komt het levende en creatieve karakter van de taal tot uiting. De poëzie biedt alle mogelijkheden tot ontwikkeling van het gevoelsleven van de opgroeiende jongeren. Opdat communicatie niet zou verstarren tot louter informatie-uitwisseling, is het noodzakelijk de poëtische kwaliteiten van de (vreemde) taal te onderstrepen. Het individuele ervaren van de werkelijkheid van de vreemde taal en van de Duitse cultuur staat in verband met de leerinhouden uit de vakken aardrijkskunde en geschiedenis.

Daarnaast echter is ook het structurele aspect van de taal van groot belang. De Rudolf Steinerscholen wensen niet in te gaan op de tendens in de taalkunde waarbij alle nadruk wordt gelegd op de taal als communicatiemiddel en waarbij het vormend element van het bijbrengen van inzicht in het taalsysteem als bijkomstigheid wordt beschouwd.

De Rudolf Steinerpedagogie werd in België ontwikkeld binnen het kader van het A.S.O.: *algemeen vormend* onderwijs. Voor de Rudolf Steinerscholen betekent dit in essentie dat ernaar gestreefd wordt de leerlingen zowel op cognitief gebied, als op affectief en psychomotorisch gebied een *vorming* mee te geven. Daarom wordt erop toegezien dat in alle vakken zowel denk-, voel- als wilsoefeningen voorkomen. Naarmate de leerlingen ouder worden, is het echter een onloochenbaar feit dat talenten en voorkeuren steeds verder uit elkaar groeien. In de Rudolf Steinerscholen meent men er goed aan te doen leerlingen die voor één vak niet voldoen, maar voor het overige normaal ontwikkelen, toch te laten overgaan. Aangezien Duits, vooral dan het grammaticaal/structurele aspect van de taal, soms zo'n vak is waar bepaalde leerlingen niet voor voldoen, zal de leerkracht Duits, in het bijzonder in de derde graad, respect moeten opbrengen voor de ontwikkeling van deze leerlingen, een ontwikkeling waarbij het Duits nu eenmaal minder aan bod komt. Hij zal tevens moeten trachten ook voor deze leerlingen de lessen Duits tot een zinvolle gebeurtenis te maken. Onder andere daarom is het aangewezen om in de derde graad de lessen Duits vooral inhoudelijk vorm te geven.

Bovendien is het vreemdetalenonderwijs in de Rudolf Steinerscholen niet alleen op het instrumenteel beheersen van de vreemde taal gericht. Het gaat er namelijk om de jongeren de klank- en stijlqualiteiten van de vreemde taal te laten doorvoelen en de structuur ervan te leren doorzien. Ze moeten leren dat de vreemde taal iets zelfstandigs en iets ánders is. Zo kunnen ze de vreemde taal als een aanvulling op hun eigen uitdrukkingmogelijkheden ervaren.

In het beleven van de moedertaal nemen de leerlingen onbewust gedachten, gevoelens en wilsimpulsen op. Toch worden zij deze gedachten enz. zeer precies gewaar, tot in de fijnste nuanceringen toe. Deze psychische en geestelijke ruimte, die door de moedertaal gevormd werd, wordt door de mogelijkheden die een vreemde taal biedt, verruimd en verrijkt. Concreet gebeurt dit door de verscheidenheid van de taalphenomenen op alle niveaus: klankvorming, woordenschat, beeldtaal, zegswijzen, spreekwoorden, morfologie, structuren, tekstvormen, stijl, ...

Aangezien de leerlingen gemakkelijker afstand kunnen nemen van denkinhouden en beschouwingen die in een vreemde taal worden geuit, bevordert de studie van de vreemde taal ook de nagestreefde innerlijke emancipatie. Het culturele facet van het vreemdetalenonderwijs dient de

sociale flexibiliteit en het kosmopolitisme van de jongeren te bevorderen. Het vreemdetalenonderwijs leert de jongeren hoe ze zich kunnen inleven in de leefwereld van anderen. Het is sociale en vredespedagogie, niet alleen door gesprek of discussie, maar vooral door het ontwikkelen van het waarnemingsvermogen.

Minstens even belangrijk is daarom het kunstzinnig omgaan met de taal zelf. Recent psycholinguïstisch onderzoek bevestigt Rudolf Steiners visie dat er een samenhang bestaat tussen het leren van een taal met het zintuiglijk waarnemen en de (onbewuste) lichaamsbeweging. In het vreemdetalenonderwijs mag de aandacht niet alleen gericht worden op het 'gewordene' (de objectiviteit van de grammatica die onmiddellijk toegankelijk is voor het bewustzijn), maar moet vooral aandacht worden besteed aan het 'wordende' van de taalphenomenen (de psychische processen die in het gevoels- en wilsleven van de mens de taal tot stand brengen). Het ontwikkelen van innerlijke en uiterlijke waarnemingsprocessen is bijgevolg een belangrijke doelstelling, óók in het vreemdetalenonderwijs.

Het voorgaande mag echter niet leiden tot een onderschatting van de waarde van de grammatica.

De volgende algemene doelstellingen van de Rudolf Steinerpedagogie komen ook in het vak Duits aan bod:

- Het aanbieden van een maatschappelijke en morele opvoeding aansluitend bij de antroposofische en filosofische achtergronden van de Rudolf Steinerpedagogie.
- De leerstof zo brengen dat vanuit een liefdevolle houding tegenover aarde en mens uiteindelijk een verantwoordelijkheidsvolle en waarderingvolle houding (en handelwijze) kan ontstaan.
- Het tegemoetkomen aan de drang naar praktische kennis inzake mens en maatschappij en aan de ontdekkingsvreugde.
- Het aanbrengen van vaardigheden en inzichten m.b.t. het omgaan met andere mensen.

2.2. Leerplandoelstellingen

Aangezien de leerlingen in de Rudolf Steinerschool in principe niet kunnen zittenblijven, zijn er in elke klas leerlingen met sterk uiteenlopende talenten voor taal en moet de leraar veel differentiëren. Deze differentiatie moet zowel kwalitatief als kwantitatief zijn: het beheersingsniveau zal niet voor alle leerlingen hetzelfde zijn, maar ook het aantal gekende lexicale en grammaticale elementen zal verschillend zijn.

Omdat in de lessen Duits ook steeds *inhouden* aan bod komen, spreekt het vanzelf dat deze inhouden aanleiding geven

- 1) tot het nastreven van sensomotorische en affectieve doelstellingen;
- 2) tot vakoverschrijdende leeractiviteiten: aanvulling van of inspelings op wat in vaklessen werd gezien.

Het leerplan vermeldt dan ook geen sensomotorische of affectieve doelstellingen. Het zijn namelijk dezelfde doelstellingen die ook in andere vakken aan bod komen.

Het overwinnen van de angst om in een vreemde taal te spreken en/of te schrijven, is evenwel een belangrijke attitude en moet hier zeker worden vermeld. Deze overwinning is niet mogelijk zonder een aantal andere attitudes, die te maken hebben met algemene persoonlijkheidsvorming, verworven te hebben. Aan de ontwikkeling hiervan moet niet alleen tijdens de lessen Duits, maar in alle lessen worden gewerkt: spreekdurf, zelfvertrouwen, luisterbereidheid, beheersing van omgangsvormen, bereidheid om iets van zichzelf prijs te geven in een gesprek, zin voor nauwkeurigheid en verzorgd taalgebruik, enz.

Er wordt naar gestreefd dat de leerlingen aan het einde van de middelbare school voldoende structurele onderbouw hebben om zich zowel schriftelijk als mondeling in het Duits te kunnen uitdrukken, terwijl anderzijds de leerlingen toegang moeten hebben tot courante geschreven documenten, zoals die in kranten en tijdschriften worden gepubliceerd, tot niet al te moeilijke literatuur, en tot het volgen van gesprekken en uiteenzettingen. Anderzijds moeten de leerlingen ook een basis hebben aan inzichten in en kennis van de Duitse cultuur in het algemeen en de literatuur in het bijzonder. Het spreekt vanzelf dat deze doelstellingen vooral voor variant A gelden, terwijl variant B meer gericht is op het aanbieden van een basiskennis om daarna op voort te bouwen.

Alleszins moeten de leerlingen tijdens hun secundair onderwijs de gelegenheid krijgen om zich innerlijk te verbinden met de Duitse taal en cultuur, zodat ze zin hebben om zich nadien zelfstandig verder te bekwamen in de kennis van de vreemde taal, o.m. door lectuur, reizen, verblijf in een Duitssprekend gezin, enz. De belangrijkste doelstelling is misschien wel het kunnen sluiten van vriendschap in een vreemde taal!

2.2.1. Luistervaardigheid

a. Variant A

De leerlingen

- kunnen de betekenis van aanwijzingen, waarschuwingen en aankondigingen begrijpen;
- begrijpen de hoofdzaak van Duitstalige teksten;
- kunnen vrijwel elke aangeboden tekst van normaal niveau globaal begrijpen, zelfs indien ze de woordenschat niet volledig kennen;
- beheersen een aantal compenserende strategieën om de lacunes in hun kennis weg te werken.

Bij het beluisteren van teksten mag de aangeboden tekst enkele malen herhaald worden.

b. Variant B

De leerlingen

- kunnen de betekenis van in eenvoudige taal verwoorde, duidelijk ten gehore gebrachte aanwijzingen, waarschuwingen en aankondigingen begrijpen;
- begrijpen de hoofdzaak van eenvoudige teksten die de sub 3.1. vermelde thema's tot onderwerp hebben.

Bij het beluisteren van teksten mag de aangeboden tekst enkele malen herhaald worden.

2.2.2. Leesvaardigheid

a. Variant A

Er wordt zo veel mogelijk gewerkt met literair verantwoorde teksten. In de derde graad moet elke leerling per jaar minimum één groter Duits werk thuis lezen. Dit kan een roman zijn, maar ook vakliteratuur of een artikelenreeks. Door middel van het opgeven van titels kan de leerkracht differentiëren tussen de leerlingen.

De leerlingen

- kunnen in grote lijnen een tekst begrijpen en vragen i.v.m. de tekst te beantwoorden;
- kunnen nieuwe woorden binnen de context begrijpen;
- kunnen vlot lezen, d.w.z. ze getuigen van voldoende leesduur: een attitude waarbij ze

- doorlezen zonder voortdurend te struikelen over onbekende woorden of structuren;
- kunnen de hoofdzaken en relevante details van teksten begrijpen: informatieve artikelen in kranten en tijdschriften, verhalen of literaire en culturele teksten, persoonlijke correspondentie;
- kunnen een woordenboek raadplegen in functie van de leesdoelstellingen;
- ontwikkelen plezier in het lezen;
- kunnen zich een oordeel vormen over hetgeen zij gelezen hebben.

b. Variant B

Er wordt zo veel mogelijk gewerkt met authentieke teksten. Voor literaire teksten geldt dat bijna uitsluitend met tekstfragmenten zal worden gewerkt.

De leerlingen

- kunnen eenvoudige teksten lezen en begrijpen rondom de sub 3.1. vermelde thema's;
- kunnen, met behulp van een woordenboek, de hoofdzaken en relevante details van teksten begrijpen: informatieve artikelen in kranten en tijdschriften, verhalen of literaire en culturele teksten, persoonlijke correspondentie;
- kunnen een woordenboek raadplegen in functie van de leesdoelstellingen.

2.2.3. Gespreksvaardigheid

De gespreksvaardigheid is niet los te koppelen van de receptieve vaardigheden (lezen en luisteren). Spreken en schrijven zullen gunstig beïnvloed worden door sterkere receptieve vaardigheden.

a. Variant A

De leerlingen:

- kunnen de taalhandelingen die zij in de tweede graad leerden, vlotter en correcter verrichten in meer complexe situaties;
- gebruiken bij deze taalhandelingen meer woorden en structuren dan voorheen, ze hebben een redelijk spreektempo, voldoende inhoudelijke nauwkeurigheid en een acceptabele uitspraak;
- kunnen de spreker(s) beleefd onderbreken om hen te vragen iets te herhalen of te omschrijven (wat ook in de moedertaal een moeilijk te verwerven attitude is!);
- kunnen ook in onvoorspelbare situaties communiceren;
- hebben een attitude waarbij ze een voor hen onbekend woord of begrip gaan omschrijven of parafaseren;
- reageren op vragen en opmerkingen van de leerkracht;
- kunnen hun mening een beetje nuanceren en argumenteren;
- kunnen het verschil in het register 'du/Sie' gebruiken.

b. Variant B

De leerlingen:

- kunnen rondom de sub 3.1. vermelde thema's eenvoudige maar functionele gesprekken voeren;
- gebruiken bij deze gesprekken meer woorden en structuren dan voorheen, ze hebben een redelijk spreektempo, voldoende inhoudelijke nauwkeurigheid en een acceptabele uitspraak;
- kunnen de spreker(s) beleefd onderbreken om hen te vragen iets te herhalen of te omschrijven (wat ook in de moedertaal een moeilijk te verwerven attitude is!).
- reageren op vragen en opmerkingen van de leerkracht;
- kunnen het verschil in het register 'du/Sie' gebruiken.

2.2.4. Schrijfvaardigheid

a. Variant A

De leerlingen:

- kunnen een persoonlijke brief schrijven;
- kunnen een functionele tekst opstellen over een courant onderwerp of naar aanleiding van een behandeld onderwerp;
- kunnen hun tekst in alinea's structureren;
- kunnen antwoorden op open vragen;
- dragen zorg voor spelling en grammatica;
- kunnen een woordenboek raadplegen voor het controleren van schrijfwijze en betekenis;
- kunnen de essentie van een mondelinge mededeling in losse begrippen noteren en deze nadien in enkele samenhangende zinnen reproduceren;
- kunnen een gedichteerde tekst correct schrijven.

b. Variant B

De leerlingen:

- kunnen een eenvoudige functionele tekst opstellen over een in de klas behandeld onderwerp;
- kunnen hun tekst in alinea's structureren;
- dragen zorg voor spelling en grammatica;
- kunnen een woordenboek raadplegen voor het controleren van schrijfwijze en betekenis;
- kunnen een gedichteerde tekst met in de klas behandelde woordenschat correct schrijven.

2.2.5. Grammatica

In de Rudolf Steinerpedagogie wordt de grammatica niet uitsluitend functioneel gezien, maar ook als een doel op zichzelf. Grammatica wordt dus ook als op zichzelf staande leerstof behandeld en niet noodzakelijk in samenhang met teksten of taalhandelingen. Het gebruik van de Duitse terminologie wordt niet relevant geacht.

2.2.6. Kennis van land en volk

We gaan ervan uit dat veel aspecten van het dagelijks leven en van het uitzicht van het openbare leven in Duitstalige landen vanzelf aan bod komen naar aanleiding van gebruikte teksten. Er wordt ook aandacht besteed aan de karakteristieken van het Duitse volk, o.m. door het aanleren van liederen, gedichten van grote auteurs en prozateksten, maar bij voorbeeld ook door het instuderen en opvoeren van een Duits toneelstuk of een klassieke opera. Dit kan natuurlijk alleen indien er een vakoverschrijdend project van wordt gemaakt.

3. Leerinhouden

3.1. Taalhandelingen en woordenschat

a. Variant A

De volgende thema's komen aan bod:

- das Wachstum der Pflanze
- die Geschichte
- der Weg
- die Reise
- der Lebenslauf des Menschen
- die Frage
- das Gespräch
- die Gemeinschaft
- die Kunst
- Leib, Seele und Geist

In het laatste jaar wordt thematisch gewerkt en aan de hand van korte teksten:

- die Dreigliederung des sozialen Organismus
 - die Wirtschaft: Brüderlichkeit
 - das Rechtsleben: Gleichheit
 - die Kultur: Freiheit
- die Politik und Aktualität
- Beruf und Arbeitslosigkeit
- Individualismus und Nationalität
- Europa und Deutschland
- die Weltanschauung des Menschen
- Kunst, Lebenskunst, Soziale Kunst

b. Variant B

In scholen die met variant B werken, kan de leerkracht thema's kiezen uit de lijst die voor variant A worden voorgesteld en dit zowel uit het leerplan voor de tweede graad als uit het leerplan voor de derde graad. Over de twee jaren van de derde graad moeten minstens 10 van deze thema's behandeld worden.

3.2. Lectuur

a. Variant A

Er worden teksten gekozen over de onderwerpen vermeld in 3.1.

Aangezien de leraar steeds vrij is om voor de specifieke klasgroep geschikte teksten te kiezen, zijn ook de volgende voorbeelden slechts suggesties.

Voor het eerste jaar:

- *Edle Einfalt, Stille Grösse. Leseheft für die 11. Klasse*
- leesteksten uit de 18de en 19de eeuw
- persoonlijke lectuur:
 - Scholl, Inge, *Die Weiße Rose*
 - Hesse, Hermann, *Die Nürnberger Reise*

Voor het tweede jaar:

- korte teksten bij de actualiteit
- *Die Leere und das gezeichnete Ich. Leseheft für die 12. Klasse*
- teksten uit de literatuur van de 20ste eeuw

b. Variant B

Er worden teksten gekozen over de onderwerpen vermeld in 3.1. Men streeft ernaar tegen het einde van het tweede jaar langere teksten te lezen en ook korte literaire teksten.

3.3. Grammatica

3.3.1.A. Het eerste jaar - variant A

- herhaling en individualisering aan de hand van de verbetering van de opstelletjes
- herhaling van de stof van de tweede graad en remediëring van lacunes
- trappen van vergelijking
- stoffelijke bijvoeglijke naamwoorden
- gesubstantiveerde adjectieven
- zwakke zelfstandige naamwoorden
- conjunctievormen van (modale) hulpwerkwoorden
- betrekkelijke, aanwijzende en vragende voornaamwoorden
- eventueel:
 - het meervoud van zelfstandige naamwoorden

3.3.1.B. Het eerste jaar - variant B

- vervoeging van het zwakke werkwoord:
 - onvoltooid tegenwoordige tijd (herhaling)
 - onvoltooid verleden tijd
 - voltooid deelwoord
- verbuiging van het lidwoord en het voornaamwoord:
 - voorzetsels met accusatief
 - voorzetsels met datief
 - voorzetsels met accusatief of datief

- vervoeging van het sterke werkwoord (stamtijden)

3.3.2.A. *Het tweede jaar - variant A*

- herhaling en individualisering aan de hand van de verbetering van de opstelletjes
- herhaling van de stof van het eerste jaar en remediëring van lacunes
- het meervoud van zelfstandige naamwoorden

3.3.2.B. *Het tweede jaar - variant B*

- herhaling en individualisering aan de hand van de verbetering van de opstelletjes
- herhaling van de stof van het eerste jaar en remediëring van lacunes
- verbuiging van het bijvoeglijk naamwoord
- trappen van vergelijking
- zwakke zelfstandige naamwoorden

3.4. Klank, ritme en intonatie

In de Rudolf Steinerscholen wordt bijzonder veel aandacht besteed aan een verzorgde uitspraak. Een rationele benadering van articulatoire mechanismen enz. is hierbij niet aan de orde. Alle aandacht gaat naar het ontwikkelen van het gehoor (waarnemingsvermogen) en het nabootsen van de Duitse klanken. In de derde graad worden hiervoor gedichten uit de 18de, 19de en 20ste eeuw gebruikt.

3.5. Schrijven

3.5.1. *Variant A*

Aan de hand van de gelezen teksten of behandelde thema's schrijven de leerlingen korte opstelletjes.

3.5.2. *Variant B*

Van de gelezen teksten kunnen eenvoudige samenvattingen worden gemaakt. Ook het reconstrueren van een verhaal of het schrijven van korte dialoges behoren tot de mogelijkheden.

4. Methodologische wenken

4.1. Evaluatie

Aangezien de studie van het Duits pas in de puberteit begint, en men dus niet kan terugvallen op een natuurlijke verwerving van de taal, is het belangrijk dat de leerlingen het gehele jaar door consequent de lessen Duits instuderen en voorbereiden.

Daarom is het ook goed in elke les evaluatiemomenten in te bouwen. Regelmatig wordt een woordenschattoets of een opstel gegeven. Oefeningen op de grammatica worden als huiswerk meegegeven. Per grammaticaal onderwerp wordt een summatieve toets georganiseerd.

De permanente evaluatie gebeurt door het luisteren laten lezen in de klas, door mondelinge vragen en bij recitatiebeurten, eventueel ter gelegenheid van een opvoering bij een schoolfeest.

4.2. Minimale materiële vereisten

Hoewel een eigen lokaal voor sommige leerinhouden handig kan zijn, is het zeker geen vereiste: vaak voelen leerlingen zich in hun eigen klaslokaal ook beter.

Wél noodzakelijk is een aantal woordenboeken Duits-Nederlands en Nederlands-Duits waarvan de leerlingen gebruik kunnen maken. Een wandkaart van Midden-Europa behoort eveneens tot de minimumuitrusting.

Het is evident dat een uitgebreide bibliotheek met Duitstalige teksten en boeken vooral voor variant A een bijzonder nuttige hulp zal zijn bij het realiseren van dit leerplan.

Eenvoudige audio-visuele apparatuur is vereist voor het beluisteren van authentiek gesproken Duits.

5. Bibliografie

5.1. Basiswerken

BISAZ, J., *Fremdsprachenunterricht als Beitrag zur Menschenbildung*, Sonderdruck aus "Die Menschenschule" Nr. 3/4 1977, Zbinden Verlag, Basel, 1977.

DRECKMEIJER, F., DRIESSEN, C., HOEK, A., KRAUSE, U., *Duits in de Vrije School*, Vrij Pedagogisch Centrum, Driebergen, 1994.

ELTZ, H., *Fremdsprachliche Anfangsunterricht und audio-visuelle Methode*, Pestalozzi, Zürich.

GABERT, E., *Verzeichnis der Äußerungen Rudolf Steiners über den fremdsprachlichen Unterricht*, Manuskriptdruck der Pädagogischen Forschungsstelle beim Bund der Freien Waldorfschulen, Stuttgart, 1963.

GUTTENHÖFER, P., *Der Deutschunterricht in der Oberstufe*, in: *Die Pädagogik der Waldorfschule und ihre Grundlagen*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1983.

KIERSCH, J., *Fremdsprachen in der Waldorfschule. Rudolf Steiners Konzept eines ganzheitlichen Fremdsprachen-Unterrichts*, Freies Geistesleben, Stuttgart, 1992.

KIERSCH, J. (Hrsg.), *Zum Fremdsprachenunterricht. Erfahrungsberichte und Betrachtungen zur Methode des neusprachlichen Unterrichts in der Waldorfschule*, Pädagogische Forschungsstelle beim Bund der Freien Waldorfschulen, Stuttgart, 1984.

STEINER, R., *Opvoedkunst. Methodisch-didactische aanwijzingen*, Vrij Geestesleven, Zeist, 1987 (vooral de 9de voordracht).

VELTMAN, P.C., *Talenonderwijs in de Vrije Scholen*, in: "Vernieuwing van opvoeding en onderwijs, 28ste jaargang, nr. 279, januari 1970.

5.2. Werken voor antroposofische verdieping

AMWALD, A., *Erkenntnis und Sprache. Elemente der Sprach-Entstehung*, Verlag Freies Geistesleben, Stuttgart, 1980.

BACH, G., TIMM, J.-P. (Hrsg.), *Englischunterricht. Grundlagen und Methoden einer handlungsorientierten Unterrichtspraxis*, Tübingen, 1989.

DÜHNFORT, E., *Der Sprachbau als Kunstwerk. Grammatik im Rahmen der Waldorfpädagogik*, Stuttgart, 1980.

HAHN, H., *Vom Genius Europas. Begegnung mit zwölf Ländern, Völkern, Sprachen*, Freies Geistesleben, Stuttgart, 1992.

KIERSCH, J., *Zur Lektürebehandlung in der Waldorfschule*, in: *Erziehungskunst* 1986, H. 7/8, S. 449-452.

KÖNIG, V. ARNIM, HERBERG, *Sprachverständnis, Sprachbehandlung*, Verlag Freies Geistesleben, Stuttgart, 1986.

KÜHLEWIND, G., *Der sprechende Mensch. Ein Menschenbild aufgrund des Sprachphänomens*, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 1991.

LAUER, H.E., *Die Volksseelen Europas*, Stuttgart, 1965.

MALEY, DUFF, *Szenisches Spiel und freies Sprechen im Fremdsprachenunterricht*, Hueber Verlag, 1981.

SLEZAK-SCHINDLER, C., *Künstlerisches Sprechen im Schulalter*, Manuskriptdruk der Pädagogischen Forschungsstelle beim Bund der Freien Waldorfschulen, Stuttgart, 1983.

STEINER, R., *Anthroposophische Pädagogik und ihre Voraussetzungen*, Verlag der Rudolf Steiner Nachlassverwaltung, Dornach (GA 309).

STEINER, R., *Der pädagogische Wert der Menschenerkenntnis und der Kulturwert der Pädagogik*, Verlag der Rudolf Steiner Nachlassverwaltung, Dornach (GA310) (vooral de 8ste voordracht).

STEINER, R., *Die Erneuerung der pädagogisch-didaktischen Kunst durch Geisteswissenschaft*, Verlag der Rudolf Steiner Nachlassverwaltung, Dornach (GA 301) (vooral de 6de, 9de en 11de voordracht).

STEINER, R., *Die geistig-seelischen Grundkräfte der Erziehungskunst*, Verlag der Rudolf Steiner Nachlassverwaltung, Dornach (GA 305) (vooral de 7de voordracht).

STEINER, R., *Die gesunde Entwicklung des Leiblich-Physischen als Grundlage der freien Entfaltung des Seelisch-Geistigen*, Verlag der Rudolf Steiner Nachlassverwaltung, Dornach (GA 303) (vooral de 12de, 14de en 16de voordracht).

STEINER, R., *Gegenwärtiges Geistesleben und Erziehung*, Verlag der Rudolf Steiner Nachlassverwaltung, Dornach (GA 307) (vooral de 11de en 14de voordracht).

STEINER, R., *Geisteswissenschaftliche Sprachbetrachtungen*, Verlag der Rudolf Steiner Nachlassverwaltung, Dornach (GA 229).

STEINER, R., *Sprechen und Sprache - Themen aus des Gesamtwerk*, Verlag Freies Geistesleben, Stuttgart (TB2).

TITTMANN, M., *Lautwesenskunde*, Stuttgart, 1979.

WANDRUSZKA, M., *Die Mehrsprachigkeit des Menschen*, München, 1979.

WANDRUSZKA, M., *Das Leben der Sprachen*, Stuttgart, 1984.

ZIMMERMANN, H., *Zur Erneuerung des Grammatikunterrichts*, in: *Erziehungskunst* 1980, H. 11, S. 663-670.

5.3. Enkele nuttige adressen

- Ambassade van de BRD, Tervurenlaan 190, 1050 Brussel.
- Consulaat-Generaal der Bondsrepubliek, De Keyserlei 5 A7, 2000 Antwerpen.
- Deutsche Bibliothek, Goethe-Institut, Belliardstraat 58, 1040 Brussel (02/230.39.70).
- Rat der Deutschen Kulturgemeinschaft, Kaperberg 8, 4700 Eupen.